

Протестантизм як суб'єкт та об'єкт полеміки Іпатія Потія (за матеріалами «Антиризиса»)

Христофор Філалет та Іпатій Потій у полеміці один проти одного використовували варіативний набір доказових баз. Проте до проблем, пов'язаних з протестантизмом, активно звертався лише один І. Потій. Його зусиллями цей напрям християнства стає одночасно об'єктом і суб'єктом полеміки – як релігія, так і протестантські церкви на території Речі Посполитої, які цю релігію представляли. Христофор Філалет вказував, що порушення у результаті підписання унії 1596 р. Варшавської конфедерації автоматично вивело протистояння за рамки боротьби між двома сторонами й створило прецедент порушень прав та догматів усіх інших конфесій [2, Стб. 1073-1074]. Проте, активно експлуатуватиме дану проблему саме опонент автора «Апокрисиса» – Іпатій Потій. Слід зазначити, що в окремих випадках інтенсивність звернень проунійного діяча до озвученої теми подекуди змушує ставити під сумнів пріоритетність та первинність обстоювання в «Антиризисі» саме об'єднання церков. Така особливість стилю полеміки Потія та відсутність відповідних проблемі напрацювань (див. огляд історіографії) роблять дане дослідження затребуваним і актуальним.

Аналіз публікацій з цієї тематики показує відсутність дослідження, предметом котрого була б означена тема. Водночас існує ряд публікацій, що дають можливість контекстуалізувати досліджувану проблему з загальним ходом полемічної боротьби кін. XVI ст. та доповнити і (або) уточнити отриманий з джерела матеріал відповідною фактографією. До таких слід віднести монографію Б. Гудзяка «Криза і реформа:…» (Розділ V) [6, с. 105-116]. Також необхідні дані (спустошення протестантами церков) містить передмова Й. Длугоша та Я. Билінського до видання «Антиризиса» [19, с. 7-8]. Потрібні факти присутні у статтях М. Дмитрієва [8, с. 43-44] і Т. Хинчевської-Геннель [17, с. 96].

Варто перейти до безпосереднього розгляду проблеми. Для кращого розуміння використання Іпатієм Потієм «протестантської карти» у полеміці представлений ним фактографічний матеріал можна звести у декілька наступних груп:

– обвинувачення Христофора Філалета в протестантському віросповіданні;

- докори В.-К. Острозькому за співпрацю з протестантами;
- претензії до православного собору про лояльність до протестантів;
- позиціонування протестантизму, як антихристиянської загрози і причини створення уніатської церкви.

Стосовно першої групи у тексті «Антиризиса» можна знайти не малу кількість звинувачень Христофора Філалета у «єретизмі», тобто протестантському віросповіданні. Про віру свого суперника І. Потій згадує незалежно від того, питання якого змісту у цей момент висвітлюється – догматичного, політичного чи культово-обрядового. Наприклад, негативна характеристика Кшиштофа Радзивіла Сирітки, висловлена у «Апокрисисі» [2, Стб. 1176-1180], нашттовхує Потія на думку про аріанство Христофора Філалета, котрий насмілився критикувати не тільки єпископів, а й «помазанця Божого» [1, Стб. 763-764]. На думку Іпатія Потія, його супротивник отримав грошову виплату за свій трактат через те, що мав «підірвану віру» [1, Стб. 923-926].

Можна припустити, що причиною ретельної уваги історіографії ХІХ ст. [див.: 4, с. 141; 8, с. 104, прим.; 10, с. 859-860; 11, с. 8; 12, с. 7-8; 15, с. 273; 16, с. 382-383; 18, с. 595] до конфесійної приналежності Христофора Філалета, щодо котрої вчені мали різні точки зору, стали не тільки відповідні думки, особисто озвучені ним в «Апокрисисі», а й популяризація даного питання І. Потієм вже на стадії полемічної боротьби.

Показово, але попри такі суперечливі оцінки в конфесійній історіографії «Апокрисис» був позитивно оцінений православними ортодоксами кін. ХVІ ст., зокрема І. Вишенським, який згадує цю працю у своєму посланні «Благочестивому князю Василю...», вважаючи цю працю перемогою над унією і покаранням папі римському та його слугі Петру Скарзі [3].

Ще одним пунктом з даної групи звинувачень І. Потія стає наголошування на «єретичності», тобто протестантському походженні джерел, використаних його супротивником. На думку богослова, попри їх вітчизняне походження і багатий зміст усі матеріали, використані Христофором Філалетом, базуються на принципах протестантизму [1, Стб. 895-896].

Також уніатський богослов вважає опонента протестантом, стверджуючи про його некомпетентність у християнських церковних правилах через свій «єретизм» та «нерусинство». Доказом цього, на думку І. Потія, є незнання автором «Апокрисиса» ключа Пасхалії [1, Стб. 773-774].

Другою групою аргументів, де І. Потій використовує проблему протестантизму, стає оцінка діячем позиції та дій щодо унії князя В.-К. Острозького. Автор «Антиризиса» висловлює своєму покровителю претензії щодо симпатій останнього до протестантів. Предметом докорів стає думка магната про притаманний протестантським конфесіям

взірцевий порядок. Опонуючи, І. Потій вказує на невідповідність догматичних принципів та основ низки євангельських церков, які, на його думку, суперечать, істинним канонам апостольських церков [1, Стб. 607-610]. Владика закликає В.-К. Острозького бути вірним рідній релігії [1, Стб. 609-612]. Коментуючи докори полеміста, слід зауважити, що, коли на Торунському з'їзді 1595 р. зі сторони протестантів було запропоновано узгодити догмати церков, В.-К. Острозький підтримав думку православних ієрархів, які на цю пропозицію відповіли відмовою [5, с. 615].

Іпатій Потій твердить, що саме переговори В.-К. Острозького із протестантами стали причиною зриву православно-римо-католицького собору, присвяченого унії, участі князя в якому довго добивався полеміст [1, Стб. 635-636]. За словами І. Потія, в липні 1595 р. король скасував проведення спільного зібрання через його розкольницьку, а не «об'єднавчу» мету. Під «розколом» монарх розумів спробу В.-К. Острозького залучити до собору протестантську сторону у складі 10 осіб радників, яких повин очолити пан Радомський [1, Стб. 641-642]. І. Потій пише, що король трактує цю погрозу як спробу розколу запланованого заходу та особисту образу з боку Василя-Костянтина [1, Стб. 653-656]. На думку полеміста, вина за скасування зібрання лежить саме на В.-К. Острозькому.

Зв'язок В.-К. Острозького з протестантами викликає у богослова побоювання, що на Русі може повторитися історія, яка трапилася в Англії, тобто створення англіканської церкви у 1534 р., яка поступово змінила власну догматичну базу з римо-католицької на протестантську [1, Стб. 667-668].

Наступним, третім, питанням, де І. Потій звертається до загрози протестантизму, стає критика ним роботи православного табору Берестейського собору 1596 р. Претензії у автора «Антиризиса» виникають щодо місця засідань антиунійної групи, оскільки воно було пов'язане з легітимністю останньої. Вони стали результатом конфлікту через неможливість доступу православної делегації до церков Берестя, де за канонами мав проводитися собор. Христофор Філалет зазначав, що, оскільки володимирський єпископ І. Потій, маючи владу над усіма храмами міста, тримав їх зачиненими, тому антиунійна опозиція, не бажаючи йти на конфлікт із владикою, всі чотири дні собору провела у будинку Махлера Райського [2, Стб. 1312-1314]. За деякими даними, перед цим помешкання використовувалося для богослужінь протестантами [13, с. 155]. Такий факт дав привід прихильникам унії звинуватити її опонентів в нелегітимності прийнятих ними у згаданій оселі рішень, що вперше було озвучено ще у трактаті П. Скарги «Синод Берестейський і його оборона».

Підхоплюючи звинувачення проти антиунійного табору у проведенні своїх заходів не у храмі, І. Потій розвиває останні в «Антиризисі».

Проблеми антиуніатів він зводить до непорозуміння та пасивності їхньої сторони. На його думку, представникам опонентів потрібно було особисто прийти до храму [1, Стб. 881-882] або попросити відкрити його у митрополита чи владики [1, Стб. 883-884]. Навіть якби їх туди не пустили, то вони мали б виправдання своєї відсутності [1, Стб. 881-882]. Він зауважує, що, на відміну від католиків, православні не тримають церкви відчиненими постійно, але під час літургій вони не були зачинені [13, Стб. 883-884]. Слід уточнити – весь період проведення собору (6-10 жовтня), крім останнього дня, припадає на будні дні (середа, четвер, п'ятниця, субота) [13, с. 159], коли служб не було і доступ православних до храмів у такий спосіб був неможливий.

Критично відгукуючись на опис Христофором Філалетом Берестейського собору, автор «Антиризиса» стверджує про присутність серед учасників православного зібрання протестантів [1, Стб. 519-520]. Так, він вказує на наявність таких у делегації Никифора Тура, яка 7 жовтня відвідувала митрополита [1, Стб. 535-536]. У цьому випадку дані, озвучені автором «Антиризиса», є неправдивими. Насправді, у світському колі собору брало участь лише 5 осіб євангелічного віросповідання [13, с. 155]. Щобільше, Л. Тимошенко вказує, що й серед учасників унійного собору були особи небайдужі до протестантизму. Насамперед, йдеться про берестейського старосту Дмитра Халецького, римо-католика, який, за інформацією М. Ледке, мав зв'язок із кальвіністами» [13, с. 155].

Звинувачення у протестантизмі, як універсальний аргумент проти опонента, І. Потій використовує не тільки в досліджуваному джерелі. Так, у одному з своїх листів він називає «еретиком та монотелітом» високопоставленого захисника православного табору Мелетія Пігаса [14, с. 531].

У «Антиризисі» Іпатій Потій вдається не тільки до критики окремих осіб чи подій, базованої на прямій чи дотичній причетності до них протестантизму, а й до розгляду, за його словами, «еретичних» церков, як глобальної небезпеки православної та католицької релігіям. Щобільше, створення уніатської церкви Адам-Іпатій позиціонує саме в рамках боротьби з експансією протестантизму. На думку М. Дмитрієва, боротьба з протестантами була для І. Потія важливою частиною унійної програми, одним з його найголовніших аргументів на користь конфесійного об'єднання [7, с. 99, 101-102].

Полеміст вважає, що протестанти, можуть суттєво зашкодити існуванню православної церкви, відібрати у неї частину пастви [1, Стб. 625-628]. Він твердить про пасивність ортодоксів, яка призводить до збільшення чисельності «аріан і новохрещенців» на Русі.

На думку володимирського єпископа, поширення протестантизму

призвело до парадоксальної ситуації. Парадокс полягає у тому, що євангелісти до православних обрядів ставилися так само негативно, як і до католицьких, але попри це ортодокси продовжували співпрацювати із протестантами, а не з ідейно ближчими католиками. Володимирський єпископ висловлює здивування, що православні, перебуваючи під політичною владою католиків, на спільних з'їздах радяться з протестантами, як позбавити римо-католицьку церкву домінуючого впливу.

Насправді, на думку І. Потія, співпраця із останньою була б продуктивнішою. При цьому автор «Антиризиса» ігнорує подані в «Апокрисісі» [2, Стб. 1767-1786, 1789-1790] факти переслідувань православних з боку католиків. За словами уніата, «еретики» молилися Богу, що для них краще потрапити під турецьку неволю, ніж об'єднатися з римською церквою [1, Стб. 937-942].

З погляду І. Потія, співпраця православних з протестантами є кон'юнктурна, адже члени євангелічних церков ніколи не приймуть православної віри та обряди [1, Стб. 973-978]. У цьому І. Потій частково мав рацію. Справді, православні не прагнули укладати з протестантами духовний союз, їх співпраця була тільки ситуативною, вигідною на той час і для ортодоксів, і для протестантів.

На думку І. Потія, Ісус Христос не заповідав дотримуватися таких стосунків. Правдивими для нього є «один Господь, одна віра, єдине хрещення, один Бог і Отець всіх» [1, Стб. 977-980]. З приводу висловлювань, наведених єпископом, можна зауважити, що І. Потій не вважає за потрібне процитувати слова Христа «любіть ворогів ваших, чиніть добро тим, хто ненавидить вас» (Лк. 6:27), і що сам Христос не сторонився іновірців, оскільки і вони можуть стати християнами, а святий Павло увійшов в історію як апостол, який навернув значне число людей до християнства.

Під час розгляду богословських проблем організатор унії твердить про зайнятість у «еретиків» Святим письмом людей без священницького сану і жінок, а найгіршим є намагання розповсюдити «еретичні» рухи на інших осіб, очорнення в їхніх очах католицької церкви, відмова підкорятися владі її духовенства, розпускання пліток проти короля [1, Стб. 937-942]. Невірність позиції православних про походження Святого Духа тільки від Бога-Отця, на думку богослова, доводить факт дотримання її такими протестантськими конфесіями, як лютерани та євангеліки [1, Стб. 717-718].

Проте звернення до ситуації в релігійній сфері Речі Посполитої кін. XVI ст. демонструє, що конкурентна загроза для православ'я та римо-католицизму з боку протестантизму І. Потієм перебільшена. На момент видання «Антиризиса» його поширення у Речі Посполитій було сповільнене адміністративними методами. Щоб стримати ріст протестантизму,

Сигізмунд II Август видав низку відповідних наказів. Так, у 1559 р. було заборонено перетворення костелів на протестантські молитовні будинки. У 1564 р. був виданий наказ про вигнання з країни всіх іноземців, котрі проповідували відмову від католицизму. Ще в одному розпорядженні того ж 1564 р. містився заклик короля до підданих підтримувати католицьку віру [3].

До того ж характерною особливістю протестантського руху була відсутність координованості та активної співпраці між його церквами. Кожний з головних напрямів – лютеранство, кальвінізм, антитринітаризм – розпадався на значну кількість менших частин. Тільки у Вільно в 1592 р. було 72 різних протестантських громади [3].

Варто звернути увагу на подвійне, навіть парадоксальне використання І. Потієм дилеми ролі протестантських конфесій у розгляді проблеми правомірності унії. З одного боку, як продемонстровано на попередній сторінці, він бачить у їх діяльності загрозу християнству, а з іншого, використовує їх же за приклад при доведенні відповідності створення нової уніатської церкви правилам Варшавської конфедерації 1573 р. [1, Стб. 665-666].

Виправдовуючи свій перехід під зверхність римо-католицької церкви, серед інших доказів І. Потій зазначає, що відсутність у його діях вини особливо добре видно при порівнянні з роботою «справжніх еретиків», натякаючи на відсутність будь-якого порушення у власному трактуванні православних норм [1, Стб. 621-629]. Потрібно зауважити, що створення нових протестантських конфесій не викликало скасування інших, тоді як із заснуванням уніатської церкви православ'я офіційно заборонялося на території польсько-литовської держави.

Показово, що в «Апокрисісі» – на відміну від «Антиризиса» – лише одна згадка про вплив протестантизму. Христофор Філалет зазначає про багато спільного між східною та західною церквами раніше, але згодом римська частина піддалася впливу протестантів, а грецька встояла перед ним [2, Стб. 1653-1660].

Підбиваючи підсумки статті «Протестантизм як суб'єкт та об'єкт полеміки Іпатія Потія (за матеріалами «Антиризиса»)», можна стверджувати, що системне його використання не можна звести виключно до особистих антипатій І. Потія. Їх використання Адамом-Іпатієм органічно вписувалося у його власний стиль полеміки проти Христофора Філалета та співпадало із поглядами контрреформаційних діячів. Однак, доцільність створення уніатської церкви була обґрунтована І. Потієм саме за рахунок проведення паралелей з створенням протестантських церков – одного з дітищ Реформації. Позиція І. Потія стала результатом чи навіть заручником зіткнення Реформації та Контрреформації на одній території

та в одній проблемі, що не могло не призвести до таких парадоксальних та взаємовиключних тверджень в одному трактаті одного автора.

Проблема, що досліджується у цій статті – надалі зберігає свою актуальність і потребує подальшого дослідження, зокрема за рахунок вивчення інших творів І. Потія.

Джерела та література

1. «Антиризис» или апология против Христофора Филалета в двух текстах: западно-русском (1599 г.) и польском (1600 г.) // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Книга третья / Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией под редакцию П. Гильтербрандта – СПб., 1903. – Т. XIX. – Стб. 477-982.

2. «Апокрисис». Сочинение Христофора Филалета // Памятники полемической литературы в Западной Руси. Книга вторая / Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией – СПб., 1882. – Т. VII. – Стб. 1003-1820.

3. Вернадський В. Г. Брестская церковная уния / В. Г. Вернадський // Россия в средние века [Электронне джерело] / В. Г. Вернадський. – Тверь – Москва: «Ман» – «Аграф», 1997. – Глава. VIII. – Режим доступу: http://royallib.com/read/vernadskiy_georgiy/gossiya_v_srednie_veka.html#0, вільний. – Назва з екрану.

4. Голубев С. Т. Библиографические замечания о некоторых старопечатных церковнославянских книгах, преимущественно конца XVI и XVII ст. [Текст] / С. Т. Голубев // Труды Киевской духовной академии. – 1876. – Т.1. – С. 121-161.

5. Грушевський М. С. Історія України-Руси [Текст]: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – (Пам'ятки іст. думки України). – Т. 5. – 1994. – 704 с. – ISBN 5-12-003310-5.

6. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії [Текст] / Б. Гудзяк; [пер. з англ. М. Габлевич, під ред. О. Турія]. – Львів: Ін-тут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. – XVI. – 426 с. – ISBN 966-7034-17-8.

7. Дмитриев М. В. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – первой половине XVII в. [Текст] / М. В. Дмитриев, М. В. Заборовский, А. А. Турилов, Б. Н. Флоря. – М.: Изд-во «Индрик», 1999. – Ч. 2: Брестская уния 1596 г.: Исторические последствия события. – 1999. – 198 с. – ISBN 5-85759-094-9.

8. Дмитрієв М. В. Концепція унії в церковних і державних колах Речі Посполитої кінця XVI ст. [Текст] / М. В. Дмитрієв // Історичний контекст, укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління (Матеріали Перших «Берестейських читань». Львів, Івано-Франківськ, Київ, 1-6 жовтня 1994 р). – 1994. – С. 39-101. – ISBN 5-7707-8216-1.

9. Левицкий О. И. Внутреннее состояние западно-русской церкви в польско-литовском государстве в конце XVI в. и уния (Из предисловий к VI т. 1-й части «Архива Юго-западной России») [Текст] / О. И. Левицкий. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, Михайловская ул., собств. дом, 1884. – 295 с.

10. Лукьянович П. К вопросу об Острожской школе XVI века [Текст] / П. Лукьянович // Вольские епархиальные ведомости. – 1881. – часть неоф. – № 23 – С. – 767-781.

11. Максимович М. А. Книжная старина южнорусская [Текст] / М. А. Максимович // Временник общества истории и древностей русских. – 1849. – Кн. 1. – С. 1-12.

12. Скабаланович Н. А. Об Апокрисисе Христофора Филалета [Текст] / Н.А. Скабаланович. – СПб.: Типография К. В. Трубникова. Литейная, № 42, 1873. – 225 с.

13. Тимошенко Л. В. Берестейські церковні собори у жовтні 1596 р.: підготовка, склад учасників та провідники [Текст] / Л. В. Тимошенко // Україна в Центрально-Східній Європі

(з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 7. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – 412 с. – С. 141-166.

14. Франко І. Я. Життя і літературна творчість Іпатія Потія [Текст] / І. Я. Франко // Зібрання творів у 50 т. / І. Я. Франко. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 39: Літературно-критичні праці (1911-1914). – С. 508-533.

15. Харлампович К. В. Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века [Текст] / К. В. Харлампович – Казань, 1898. – 587 с.

16. Харлампович К. В. Острожская православная школа: Историко-критический очерк [Текст] / К. В. Харлампович // Киевская старина. – 1897. – июнь. – С. 363-388.

17. Хинчевська-Геннель Т. Берестейська унія в XVII столітті з польської точки зору [Текст] / Т. Хинчевська-Геннель // Держава, суспільство і Церква в Україні у XVII ст. (Матеріали Других «Берестейських читань». Львів, Дніпропетровськ, Київ, 1-6 лютого 1995 р.). – Львів, 1996. – С. 87-130. – ISBN 5-7707-9327-9.

18. Bruckner A. Spory o unie w dawney literaturze [Електронний ресурс] // Kwartalnik historyczny – 1896. – Т. X. – Р. 578-644. – Режим доступу до журн.: <http://www.sbc.org.pl/publication/8429>, вільний (10.11.2012). – Назва з екрану.

19. Pocięj Hipacy. Antirresis abo apologija przeciwko Krzysztofowi Philaletowi, który niedawno wydał książki imieniem starożytnej Rusi religiej greckiej przeciw książkom o synodzie brzeskim, napisanym w Roku Pańskim 1597 [Text] / Pocięj H., J. Byliński, J. Długosz.– Wrocław: Wydawnictwo uniwersytetu wrocławskiego, 1997. – 285 s.